

Vəfa İbişova
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
vafa.ibisova@mail.ru

**Mətnin partiturluq* kateqoriyasının müəyyənləşməsində
etnomədəni və psixoloji amillərin rolu**
(Kamal Abdullanın “Tarixsiz gündəlik” əsəri əsasında)

Açar sözlər: kateqoriya, partiturluq, psixolinqvistika, aktiv və passiv nitq

Ключевые слова: категория, партитурность, психолингвистика, активный и пассивный речь

Keywords: category, partition, psycholinguistics, activ and passiv speech

Mətn lazım olan ölçüdə daxili enerji ehtiva edən, həmin enerji əsasında yaranan, öz-özünə inkişaf edən, inkişaf etdirilən və sözün tam mənasında mədəniyyətlə qidalanan bir prosesdir. Danışan və dinləyən, yazıçı və oxucu mətn quruculuğu prosesinin ayrı-ayrı konseptual-intellektual komponentləri ilə müəyyən olunur. Kommunikativ fəaliyyətin məhsulu olan mətn özünəməxsus xüsusiyyətlərlə səciyyələnir. Bədii məndəki bədii-estetik informasiyanın daha aydın şəkildə çatdırılması məqsədilə dil vahidlərinin və üslubi vasitələrin xüsusi şəkildə seçimi tələb olunur.

“Mətnə funksional-lingvistik baxımdan yanaşma hər bir mətnin dil sisteminə istiqamətlənərək bu dildə mövcud olan vahidlərdən müəllifin nəzərdə tutduğu fikirlərə uyğun olanları, baxışını və dünyagörüşünü əks etdirənləri seçərək təqdim etməsinə əsaslanır” (1, s. 2).

K.Abdulla kommunikasiya prosesində mətnin əhəmiyyətini belə qiymətləndirir: “Mətn elə bir sintaktik kompleksdir ki, başqa sintaktik kompleksin, yəni, cümlənin onun məna nöqtəyi-nəzərdən nisbi qeyribitkinliyini, müəyyən semantik naqisliyini aradan götürür” (2, s. 237.).

Məndə mövcud olan funksional-semantik sahə dilin müxtəlif leksik-qrammatik vasitələrinin semantik baxımdan vəhdətinə əsaslanır. Mətn strukturunun təsviri zamanı konkret məndə funksional-semantik sahənin formalaşması ilə yanaşı, əsas kimi “mətn toru” anlayışından

*Musiqişünaslıqdan dilçiliyə transfer olan termin, mətni bütövləşdirən bir kateqoriya

istifadə olunur. Sintaqmatik anlayış olan “mətn toru” yalnız konkret mətnə daxil olan dil vasitələrini (leksik, morfoloji, sintaktik) əhatə edir.

Mətnin formal-qrammatik, struktur-semantik, funksional-kommunikativ, məntiqi-semantik bütövlüyünün təmin edilməsində mətn kateqoriyaları mühüm vasitələr hesab olunur. Həmin kateqoriyalar mətnin komponentləri, tərkib hissələri, diskurs və abzaslarını əlaqələndirir və kateqoriyalar əlaqəliliyin təzahür forması kimi ortaya çıxır. Məhz bu əlaqəlilik də mətni əmələ gətirir və onu formalaşdırır. Mətn kateqoriyaları mətnin qrammatik, kommunikativ, məntiqi və semantik aspektdən bir bütöv və tam kimi formalaşmasında iştirak edir, sıx qarşılıqlı əlaqədə funksionallaşır və sanki mətni “əlaqə toru”na salır. Bu bütövlük yalnız ayrı-ayrı mətn kateqoriyaların birliyinin nəticəsində mümkün olur. Dilçiliyin müasir və aktual sahəsi olan mətn sintaksisinin əsas predmetlərindən olan mətn kateqoriyaları dünya dilçiliyində müəyyən dərəcədə tədqiq olunmuş və mühüm nəticələr əldə edilmişdir. Mətn kateqoriyalarının araşdırılması mətn sintaksisinin vacib və aktual istiqamətidir və mətnin mürəkkəb parametrlərinin qurulmasına şərait yaradır. Ümumiyyətlə, mətn sintaksisinin hələ tam öyrənilib, tədqiq olunmamış, araşdırılmasına ehtiyac duyulan elə aspektləri var ki, kateqoriyalar da bunlardandır. Kateqoriyaların araşdırılması o qədər mürəkkəb bir məsələdir ki, bunun üçün mətnin ayrı-ayrı elementləri, onların daxili əlamətlərindən mətnin bütövlükdə öyrənilməsinə qədər bir proses nəzərdən keçirilməlidir. Prospeksiya, predikasiya, retrospeksiya, presuppozisiya və digər mətn kateqoriyaları mətn sintaksisi sahəsindəki tədqiqata cəlb olunmuş, bu haqda Azərbaycan dilçiliyində müəyyən fikirlər söylənilmiş, onların mətnin formalaşmasındakı rolu araşdırılmışdır. Mətn kateqoriyalarından biri olan partiturluq haqqında isə Azərbaycan dilçiliyində söhbət açılmamışdır.

Mətnin kateqoriyalarının funksionallaşması yalnız qarşılıqlı əlaqədə mümkün olur. Başqa sözlə, mətnin kateqoriyalarının qarşılıqlı əlaqəsinə onların funksionallığının prinsipi kimi baxmaq lazımdır (3, s. 135).

Mətnin ilk baxışdan müşahidə olunmayan, yalnız əsaslı təhlil nəticəsində ortaya çıxarılan dərin laylarının öyrənilməsi bir sıra məqamların, eləcə də partiturluq kateqoriyasının nəzərdən keçirilməsini zəruri edir. Partiturluq – bədii mətnə müxtəlif dil səviyyələrinə məxsus vahidlərin tamlığını, vəhdətini təmin edən əsas rolunu oynayan struktur-semantik kateqoriyadır. Partiturluq mətnə temporalıq, lokallıq, modallıq kimi kateqoriyalarla qarşılıqlı əlaqədə olmaqla onların da ifadə və

funksionallıq baxımdan daha əlverişli üsullarla əks olunmasına şərait yaradır.

“Partiturluq” termini dilçiliyə musiqişünaslıqdan gətirilmişdir. Musiqişünaslıqda çoxsəsli musiqi əsərinin bütün partiyalarının cəmini ifadə edən bu termini dilçilikdə ilk dəfə işlədən V.Admoni qeyd edir ki, “nitq zənciri ... bir-birinin üzərində qurulan qatların mürəkkəb, kompleks təşkil edən qurumdur” (, s.21). Müəllif sadə cümlənin partitur quruluşu dedikdə cümlənin qurulması prosesində onda eyni zamanda müxtəlif mənaların yerləşməsinə nəzərdə tutur: “Nitq axınında mənaların bir akkordda cəmlənməsi, çoxölçülülükdən vahidliyə keçid qrammatik mənənin leksik mənənin üzərinə “laylanması” nəticəsində baş verir” (4, s. 21-22). Qrammatik mənənin bu çoxlaylı sistemini V.Admoni nitq zəncirinin partitur quruluşu adlandırır.

Mətnin dərin strukturu partiturluq kateqoriyasının “tor”unun digər mətn kateqoriyalarının “tor”unu özündə birləşdirdiyi müxtəlif səviyyəli vahidlərin mürəkkəb qurumunu əks etdirir. Son dövrlərə qədər qrammatik mənənin öyrənilməsi ilə bağlı bir neçə istiqaməti fərqləndirmək mümkündür: semantik, praqmatik, sinonimlik baxımdan yanaşma və qrammatik vahidlərin bir-biri ilə uyğunluğu baxımından... Sonuncu yanaşmanın xüsusilə əhəmiyyətli olmasından bəhs edən V. Admoni konkret nitq zəncirində hətta bu yanaşmanın belə birtərəfli olması və qrammatik mənə və əlaqələri tam əks etdirməməsi qənaətindədir (5, s. 4). Qarşılıqlı əlaqədə olaraq müəyyən birlik yaradan qrammatik mənaların eyni – düz xətt üzrə yerləşdiyini, ifadə olunan məzmun baxımından nitq zəncirinin vahidi kimi çıxış edərək cümlədə paralel şəkildə yerləşib bir-birinə “sarıldığını” və çoxmənəliliklərin ifadəsinə şərait yaratdığını yazan müəllif qeyd edir ki, “nitq zəncirində vahid “akkordda” çıxış edən bu müxtəlif mənələrin cəmi, onların “interferensiyası”, çoxmənəliliklərin bəlli birliyə - vahidliyə çatdırılması, məlum olduğu kimi, qrammatik mənənin nitq prosesi iştirakçılarının diqqətinin birbaşa yönəldiyi və əsas təşkil edən leksik mənənin üzərinə yerləşməsi yolu ilə mümkün olur” (5, s. 5). Bu zaman hətta ünsiyyət aktı üçün aktualıq kəsb edən mənənin əsas mənəyə əlavə olunması və ya fərqləndirilməsi belə mümkündür (5, s. 5). “Cümlənin quruluşunda qrammatik mənələrin lay-lay yerləşməsi ilə bağlı konkret təsəvvür əldə etmək üçün biz musiqi partiturunu xatırladan bir qədər qeyri-adi sxem təqdim edirik. Bu bənzərliyi nəzərə alaraq biz sxemi nitq zəncirinin qurulmasının partitur sxemi adlandıracağıq” (5, s. 6). Müəllif bu sxemdə üslubi məqamların və leksik mənənin səciyyəvi cəhətlərinin tam

açılmasının nəzərə alınmadığını, nitq zəncirində əks olunmadığını, buna baxmayaraq, bir-birinə paralel şəkildə yerləşən xətləri - cümlənin ritmik-intonasiya quruluşu, fonem-morfem strukturu, leksik mənaların ardıcılığı, on dörd müxtəlif qrammatik mənənin sırasını göstərdiyini qeyd edir (5, s. 6). “Sxemin başlıca məqsədi nitq zəncirində qrammatik mənaların sistemini göstərmək, onların bir-biri ilə münasibət formalarını müəyyən etməkdir” (5, s. 6). Bütün mürəkkəbliyi nəzərə alınmaqla, qrammatik mənənin “akkordu”nun – aktual və qeyri-aktual, potensial və latent, daimi və müvəqqəti məzmunu malik olmasından asılı olmayaraq, heç şübhəsiz, linqvistik səciyyə daşdığını və tədqiqinin xüsusi əhəmiyyətə malik olduğunu yazan müəllif hər bir dil üçün fərqli xüsusiyyətlərə malik olan qrammatik mənələrin akkordunun – nitq zəncirinin partiturluğunun nitq axınının anatomik kəsiyini əks etdirdiyini qeyd edir (5, s. 13).

“Musiqi əsərinin bütün səslərinin yazılması sistemi ansamblın, orkestrin, yaxud xorun fəaliyyətini yerinə yetirmək üçün nəzərdə tutulur. Partiturluq yazısının prinsipi, onun vertikal yerləşməsi onların eyni zamanda səslənməsində bütün səslərin hərəkət istiqamətinin asan əhatələnməsi imkanı verir” (6, s. 133–134).

Partiturluq - mətnin müxtəlif dil səviyyələrinə məxsus vahidləri birləşdirmək xüsusiyyətinə əsaslanan və çoxsəslilik effekti yaradan struktur-semantik kateqoriyasıdır. Bədii mətndə çoxsəslilik bir neçə personajın (surətin) eyni zamanda danışması şəklində təzahür edir. Bədii mətndə bu “səs” tələffüz olunan sözlərə və ya personajın gizli, dilə gətirilməyən fikir və hisslərini ifadə edən daxili nitqinə uyğun gələ bilər. Polifonik bədii mətndə personajın partiyası (nitqi) müəllif nitqinin “içərisinə daxil olur”.

Partiturluq prinsipini sadə cümlədən mətn səviyyəsində genişləndirərək İ. Qalperin partiturluğu mətnin xətti və şaquli “kəsiyi” ilə əlaqələndirir. İ. Qalperinin “Mətnin qrammatik kateqoriyaları” adlı məqaləsində ilk dəfə olaraq partiturluğu mətn kateqoriyaları sırasında mətndə faktual-məzmun və konseptual məzmun olmaqla iki növ informasiyanı əhatə edən və müvafiq olaraq mətnin üfiqi və şaquli kəsiyini təşkil edən struktur kateqoriya kimi verilmişdir (7, s. 524-530). Bu yanaşmaya görə, partiturluq kateqoriyası informativlik kateqoriyası ilə sıx şəkildə əlaqəlidir.

Bu baxımdan yanaşdıqda “konsept” anlayışı ilə mətnin bütövlüyünü şərtləndirən partiturluq arasında da əlaqənin olduğunu görmək mümkündür. “Konsept”in mənası “təsəvvür” deməkdir. Ayrı-ayrı mövzular konsept təşkil edir. Məs.: vətən, sevgi, təbiət, ailə və s. konseptləri. Bu və ya digər

mövzular mətnlər vasitəsilə (istər nəzm, nəsr, istərsə də dram) reallaşır. Bizcə, məzmun baxımından belə mətnlər məntiqi-semantik cəhətdən bütöv olmasa, həmin konsept aydın dərk edilə bilməz. Konseptin dərkində - çatdırılmasında, eləcə də partiturluğun qurulmasında mətn formasının fərqli nitq formalarında təqdim olunması ilə bağlı maraqlı məqamlar özünü göstərir. Dialoqa məntiqi-semantik aspektdən nəzər yetirsək və məntiqi-semantic aspektdə mətnin formadan məzmunu və məzmundan formaya inkişafı prinsipinə əsaslandığını nəzərə alsaq, (8,9,10) bu əsaslar daxilində mətnin sual sahəsi və mətnin cavab sahəsinin gerçəkləşdiyini diqqət mərkəzində saxlamalıyıq. Hər bir dialoq vahidinin komponentləri məntiqi-semantik cəhətdən bir-biri ilə bağlanır – kogerentlik və kogeziya münasibətləri formalaşır.

Dialoq mətnləri dərəcə baxımından kompressiyaya (sıxılmaya) da məruz qalır (11,12).

Dialoq mətnlərində mühüm struktur-semantik, məntiqi-semantik və funksional vasitələr olur və dialoq həmin qəbildən olan mətnlərin bir sıra vasitələrlə əlaqəsini gerçəkləşdirir. Bu əlaqələrdən intonasiya, sintaktik əlaqənin struktur vasitələri, mürəkkəb cümlələr və yuxarı fraza vahidləri, sintaktik vahidlərin sırası, əvvəlinci mətnin sonrakılara təsiri, qrammatikləşmənin meydana gəlməsi (ellipsis və yarımçıqlıq), determinativ elementlərin, kommunikativ-praqmatik mənaların və dialoq strukturunda sintaktik vasitə kimi paralelizmin rolunu göstərmək olar. Dialoji nitqin iştirakçıları bir-birlərini bilavasitə qavrayır və emosional vəziyyətlərini qiymətləndirirlər. Psixoloji durumla əlaqədar nitqdə öz əksini tapmayan sözün və ya ifadənin semantik yükünü isə kontekst daşıyır.

Dil insan psixikası ilə sıx bağlı olduğundan nitqdə təzahür edən hər bir hadisənin az və ya çox dərəcədə psixoloji baxımdan izahı olmalıdır. Bu baxımdan da nitq aktına psixolinqvistik dəyər vermənin də xüsusi önəmi vardır.

Psixolinqvistik baxımdan yanaşmada müxtəlif istiqamətlər mövcud olsa da, N. Xomskinin baxışları xüsusilə fərqlənir. Alim “Dil və təfəkkür” əsərində qeyd edir ki, universal qrammatika səviyyəsində dilçi insan təfəkkürünün bəzi ümumi xüsusiyyətlərini meydana çıxarmağa çalışır – bu halda linqvistika təfəkkürün bu aspektlərini öyrənən psixologiyanın bölməsindən başqa bir şey deyil (13, s. 24).

Başqa bir müəllif isə semantikanın psixologiya ilə əlaqəli öyrənilməsini vacib hesab etmişdir: “Semantik əlaqələrin xüsusiyyəti və

növləri dilçilik və psixologiyanın perspektivləri ilə müəyyənləşir” (14, s.157).

Etnomədəni əlamətlər xalqın mədəniyyətini ifadə edən təfəkkürün, intellektin yaradıcılığıdır və dünya qavramını milli komponent üzərində cəmləşdirir. Şüur-dil-mədəniyyət üçlüyünün əlaqəliliyi etnomədəniyyətin əsas göstəricisi hesab olunur və dildə ifadəsini tapır. Xalqın həyat tərzi, məişəti, adətləri, milli psixologiyası haqqında təsəvvürlərin formalaşması və mövcud biliklərin doğma mədəniyyət haqqında biliklərlə müqayisə edilməsi onun əsas problemlərindən hesab olunur. Etnomədəni xüsusiyyətlər həmin dilin daşıyıcılarının şüurunda yer almış etik, mədəni elementlərlə aşkara çıxarılır, mərasimlərdə, ənənələrdə, stereotiplərdə, inanclarda, nitq davranışında ön plana çəkilir.

İnsanların psixikası cəmiyyətin psixi dünyasını formalaşdırır. Müşahidələr göstərir ki, nitqdə bu və ya digər bir komponentin buraxılması, yaxud təkrarların işlənməsi danışanın və ya müəllifin psixoloji vəziyyəti ilə əlaqədardır. Bu cümlələrin modallıq və intonasiyaya görə hər bir növü özünəməxsus intonasiya ilə fərqlənərək, danışanın emosional və iradi vəziyyəti zamanı formalaşır, insanın hiss və duyğularının canlı ifadəsi kimi çıxış edir və nitqin emosionallığına, dinamikliyinə, ekspressivliyinə xidmət edir.

Xalqın psixoloji xüsusiyyətləri onların əxlaqı adət-ənənələrində, inam və əqidələrində, rəftar və davranışlarında, başqalarına və özünə münasibətdə təzahür edir. İnsanlar öz xalqlarına məxsus etnomədəni xüsusiyyətləri mənimsəyir, onların daşıyıcısı olur və bütün bu əlamətlər özünü nitq aktında göstərir. Həmin nitq aktını təşkil edən komponentlər mətnin tam bütöv kimi formalaşmasına səbəb olur. Dil və təfəkkürün əlaqəsi nitqdə təzahür edir və nitqə təsir edən psixoloji determinantlar və şəxsi keyfiyyətlər psixolinqstikanın sahəsi hesab olunur.

Bütün bu vasitələr partiturluğun meydana çıxmasında əvəzsiz rol oynayır. Konkret bədii mətnə partiturluq bədii obrazların və müəllif nitqinin – ümumiyyətlə əsərdə verilən nitq parçalarının arasındakı məntiqi-semantik əlaqə göstəricilərinin toplusu kimi başa düşülə bilər. Lakin burada maraq doğuran digər məqam etnomədəni və psixoloji amillərin təsiri ilə müxtəlif məqamlarda partiturluğu şərtləndirən əlaqə tiplərinin dərinləşməsidir. Belə ki, hətta bədii obrazların qarşılıqlı münasibətindən asılı olaraq, müxtəlif “partiya”ları bir-birinə bağlayan vasitələrin çəkisi fərqli ola bilər. Bu məqamları praktiki cəhətdən araşdırmaq üçün Kamal Abdullanın “Tarixsiz gündəlik” adlı əsərini daha müvafiq olduğunu düşünürük.

Əsərin əsas qəhrəmanı olan Nazim eyni zamanda müəllif kimi çıxış edir. Müəllif və personaj kimi təqdim olunan orta məktəb şagirdi Nazimin əsər boyu həm sinif yoldaşları, həm sevdiyi qız, həm də müəllimləri ilə dialoqları verilir. Bu dialoqlara diqqət yetirdikdə personajların nitqində milli dəyərlər, etnomədəni amillər və psixoloji halların tamamilə fərqli quruluşda təsvir olunmasını görə bilərik, məhz əsərin belə struktur quruluşu verilməsi onun partiturluq kateqoriyası əsasında təhlilini daha maraqlı edir. Nitq prosesi təkcə bioloji deyil, eyni zamanda psixoloji faktor olub insanı xarakterizə edir. Yəni daha sadə desək, əgər ünsiyyətdə olduğumuz insanın nitqinə, tez-tez işlətdiyi ifadələrə fikir versək, o zaman həmin insanın xarakteri, onun düşüncəsi haqqında düzgün nəticələr çıxara bilərik.

Fərqli struktur quruluşa malik əsər demək olar ki, dialoqlar üzərində qurulmuşdur. Müəllif və əsas qəhrəman olan Nazim sevdiyi qız Firəngizlə dialoqunda onların hal və davranışlarındakı psixoloji vəziyyətləri dil elementlərində özünəməxsusluğu ilə seçilir. Belə ki, əsərin əvvəlində onların telefon danışıqı zamanı dil vahidlərindən istifadə etmədən ünsiyyət qurması və bu sükutda bir-birini başa düşməsi daxili nitq formasında təzahür olunmuşdur. Ürək döyüntüləri, həyəcanla dolu olan bu telefon zənglərində əslində sükutda onlar sanki gündəlik hadisələri bir-birilə müzakirə edir, paylaşmışdılar və bunu “lal söhbət” adlandırırdılar.

- “Salam”.
- “Necəsən?”
- “Belə də.”
- “Sabahkı cəbri öyrənə bildin?”
- “Öyrəndim, anam kömək elədi.”
- “Bəs sən?”
- “Mən yox... Sabah yenə Şərqiyyə “iki”ni yapışdıracaq.”
-
- “Gecən xeyirə!”
- “Alo...”
- “.....” (s. 44-45).

Və yaxud

Telefonda yenə sükut vardı:

- “Təbrik edirəm”.
- “Sağ ol”.
- “Çox gözəl şeir idi, gözəl də oxudun. Təzə yazmışsan?”
- “Ən gözəl şeirim deyil, ən gözəl şeirimi sənə yazmışam”.

- “Yalan!”
- “Vallah düz sözümdü”.
- “Sən məni aldadırsan...” (s.54).

Artıq əsərin bir hissəsindən sonra bu təlaşlı nigarançılığın sonu gəlir və sükut səslə söhbətlərə keçir, qısa və lakonik danışmaq öz yerini alır, daxili nitq vasitəsilə verilən fikirlər səslə dillə əvəzlənir.

- Salam. Mənəm.
- Tanıdım. Necəsən?
- Sən həmişə belə qəmli yazırsan?
- Bilmirəm.
- Bu, birinci şeir idi. O biriləri də oxumaq istəyirəm.
- Yaxşı.
- Gecən xeyrə qalsın.
- Xeyrə qarşı (s. 59-60).

Arzunun isə sevdiyi oğlan Aslanla dialoqunda “sən getmə” dediyi zaman onun sakitcə dönüb sinfə qayıtması əsl Azərbaycan mentalitetinə uyğun gəlir. Müəllif bu kiçik detallarla xalqımızın adət-ənənələrini göstərməyə çalışmışdır.

...Aslan ona əmrvari şəkildə dedi: “Sən getmə. Qal dərdsə.” O da getmədi qaldı (s. 76).

Yazıçı Nazimin müəllimləri ilə dialoqunda onun xalqımızın milli dəyər və adət-ənənələrinə sadıq qalaraq etnomədəni xüsusiyyətləri daşdığını müəllim – şagird ünsiyyətinin ən gözəl nümunəsi kimi vermişdir. Bu ünsiyyətdə verilən hər sual və onun cavablandırılması bədii əsərin hissələrinin həm mənə, həm də məntiqi cəhətdən əlaqələnməsi və ayrı-ayrı partiyaların bütövləşməsinə gətirib çıxarır.

– Otur, otur. – Nabat müəllimə əli ilə mənə işarə etdi ki, ayağa qalxmaya bilərəm (s.16).

– Sən, Aslan, qalx ayağa görüm. Qalx, qalx, xəncərinin qaşı düşməz (s.18).

Eyni müəllimin eyni vaxtda fərqli şagirdlərə fərqli yaşaması müəllimin onlara şəxsi keyfiyyətlərinə görə deyil, təhsilə münasibətlərinə görə olması ilə əlaqələndirilmişdir. Nabat müəllimənin Nazim yaxşı oxuduğu üçün onun cavab verərkən ayağa durmamasını bildirsə də, digər zəif oxuyan tələbənin (Aslanın) isə ayağa qalxmasını tələb etməsi onun şagirdlərə individual yanaşmasıdır.

Bu fərdi yanaşma Nabat müəllimənin və digər müəllimlərin Nazimə göstərdikləri xüsusi hörmət və qayğısını digər zəif oxuyan şagirdlərə göstərməməsi psixoloji məqamlarla bağlıdır.

– Sabah valideynlərsiz məktəbə gəlmirsiniz! Valideynləriniz mənim yanıma gəlsinlər! – Nabat müəllimə “mənim” sözünü xüsusi vurğuladı...

– Yaxın gəl. ay Nazim, bax, bir də səni belə hərəkət eləyən görməyim. Sən bu tüfeylilərə niyə qoşulmusan?! Mən bilirəm, bunlar səni... (söz tapa bilmədi). Belə elə. Sən evdəkiləri narahat eləmə. Onlara bir söz demə (s. 33).

Müəllif Nazimin müəllimləri ilə münasibətini o qədər səmimi və doğma təsvir etmişdir ki, o, müəllimindən sinif yoldaşının qiymətinin yazılmasını xahiş edir, Zərbəli müəllimlə dialoqda onun Nazimə olan inamı və etibarını ən üst səviyyədə özünü göstərir.

– Mən Aslanı hamiliyə götürmək istəyirəm. Oxumağa böyük həvəsi var. Siz icazə versəniz əgər...

– Deyirsən pəncərəyə ümid var? Nolar Mirzə Nazim, sən məşğul ol.... mən nəzərə alaram (s. 56).

Şərq psixologiyasına, eyni zamanda azərbaycanlılara xas xüsusiyyətlərdən biri də özündən böyüklərə, müəllimlərə hörmətlə yanaşmaq, onlara cavab qaytarmamaq hesab olunur. Əsərdə xalqımızın bu önəmli mental dəyərinə şagirdlərin necə sadıq qaldıqlarının şahidi oluruq. Sadıq müəllim və Natiqin dialoqu zamanı görünür ki, şagird müəlliminə cavab qaytarmır, onun üzünə qayıtmır, ancaq o getdikdən sonra ehtirazını bildirir.

– Sən heç başa düşürsən ki, sənin hərəkətin nə hərəkətdi? Sən hamımızı, bütün məktəbimizi biabır edirsən? Nəticə çıxarırsan özün özün üçün?

Natiq yazı taxtasının yanında durmuşdu, başı aşağı, rəngi taxtanın rəngindən fərqlənmirdi. Cıncırı da çıxmırdı (s. 80).

Şagirdlərin bir-birinin sözünü kəsməsi və dinləməməsi onların arasındakı bərabərlikdən xəbər verir. Onlar adət-ənənələrə və milli dəyərlərimizə sahib olduqları üçün bu psixoloji hal və davranış qaydalarına müəllimlərlə münasibətlərində rast gəlinmir.

– Sən də gedirsən? – Mənə elə gəldi, Aslan bunu şübhə ilə, həvətsiz soruşdu.

– Mən də gedirəm, – deyə tərs-tərs cavab verdim (s. 28-29).

Nazimin yaxşı oxuması və müəllimlərin ona daha hörmətlə yanaşması sinif yoldaşları yanında onun özünə əminlik hissini artırır.

– Darıxma, bu məsləni mən həll edərəm. – Mən birdən Aslana dedim.

– Doğrudan? – Aslan inanmaq istəmədi. Necə? (s. 39-40).

Natiq sinif yoldaşlarının (qızların və oğlanların) yanında rahat şəkildə siqaret axtarır və ondan istifadə edir. Bu isə onların arasında bərabərliyin olması və özlərini daha rahat hiss etmələrinin göstəricisidir (müəllimlə münasibətlərdəkinin tam əksi).

Natiq Sabir heykəlidən bir qədər aşağıda və sağda, qala divarlarının hansısa daşının altında, ya da yanında bir oyuqda həmişə gizlətdiyi qəşəng, xarici siqaret paçkalarından yana niyarandı (s. 36).

Şagirdlərin bir-birinin yanında rahat davranması və bir-birinə sərbəst münasibəti ilə yanaşı, onlardan birinin digərinə dəstək verməsini də əsərin müəyyən parçalarında görə bilirik. Fərqli psixoloji vəziyyətlərdə olan personajların dialoqunu təşkil edən mətn komponentlərinin əlaqələnməsi və makromətnin partiyalarının məhz bu əlamətlər əsasında bütövləşməsinə səbəb olur.

– Oğlum, ürəyinə salma.

– Olub, olub. Gördün, heç demədi ki, valideynin gəlsin. Sevin. – İki gündən sonra yaddan çıxacaq. Natiq-Qənirə (s. 82).

Daxili nitqin vasitəsi ilə sensor məlumatların işlənməsi, onların müəyyən anlayışlar sistemində dərk olunması baş verir, özünün davranış və təəssüratlarının təhlili və qiymətləndirilməsi həyata keçirilir. Bütün bunlar daxili nitqi insanın əqli fəaliyyəti və şüurunun olduqca mühüm və universal mexanizminə çevirir. Daha dar, psixolinqvistik mənada daxili nitq ifadələrinin yaranmasının başlanğıcı, onun şifahi və yazılı nitqdə reallaşdırılmasının “daxili proqramlaşdırılmasından” ibarətdir (15).

... Nə zamansa son dəfə, hansısa dostumdan hansısa sualıma son dəfə bir cavab gözləyəcəm. So dəfə bir səhər açacağam. Hansısa gecəm son gecə olacaq. Ürəyimin son dəfə vurduğu an... Son siqaretin son qullabı... Son dəfələr muncuq kimi yığılacaq ömrümün müxtəlif zamanlarından bir yerə. Yalnız sən “son dəfə” ilə məhdudlaşmırsan (s.76).

Aktiv nitq forması ünsiyyət zamanı danışan adamın, başqa sözlə kommunikatorun nitqi hesab olunur. Dinləyicinin nitqi bu zaman bir növ passiv formada cərəyan edir. Belə ki, biz başqasını dinləyən zaman bir növ danışanın sözlərini ürəyimizdə öz-özümüə təkrar edirik. Bu zaman nitq zahirən təzahür etməsə də nitq fəaliyyəti burada özünü göstərir.

Müəllif çox böyük ustalıqla personajların psixoloji vəziyyətlərini nəzərə alaraq bəzən onları aktiv, bəzən isə passiv nitq daşıyıcısı kimi təqdim edir. Əsərdə xalqımızın etnomədəni və milli mental dəyərlərini nəzərə alınaraq Nazim və Firəngizin dialoqunda aktiv tərəf kimi Nazımın nitqini göstərilir.

– Sən necə baxırsan bu məsələlərə?

– Bilmirəm, bircə onu bilirəm ki, heç kimə oxşamaq istəmirəm.

Özüm də bilmirəm ki, nəçi olacağam.

– Necə yəni, düz sözündü?

Əlbəttə, düz deyirəm, nədi, günahdı? Həyatı da plan üzrə qurarlar?

Nə cür alınacaqsa, o cür də alınacaq! Dalğa!Dalğadı, aparır bizi (s. 83).

Əsərin başqa bir hissəsində yaş psixologiyası məsələsi nəzərə alınmış və yaşca böyük olan qonşu qızı aktiv tərəf olmuşdur.

– Nə deyirsən, söhbət eləyək? – O, mənim üzümə baxmadan, baxışını gizlədə-gizlədə bir az da şıltaqcasına dilləndi.

– Hə, eləyək. – Mən robot kimi təkrar elədim.

– Sən yaxşı oğlansan, mən bilirəm. – O, söhbəti belə başladı. – Sağ ol.

– Kəsmə sözümü. Dəyməz. Bunu mən demirəm, öz yoldaşların deyir? (s. 162-163).

Ayrı-ayrı obrazların dialoqlarından ibarət olan əsərdə Sadiq müəllimin Natiqlə dialoqunda aktiv və passiv nitqin təzahürü aydın görünür. Müəllim dörd sualı ardıcıl soruşur, ancaq Natiq cavab vermir.

– Sən düz gəlib dayanmışsan uçurumun yanında – xəbərin var? Kimə oxşadırsan özünü? Tum satanlara, çayxanada girlənənlərə? Kimə? Ətrafında bir adam tapmırsan özünü oxşadasan?! (s. 79).

Nazim isə müəllimlərlə söhbət zamanı suallara daha lakonik cavab verir və passiv nitq daşıyıcısı kimi iştirak edir. Aktiv və passiv nitqin bir-birini əvəz edərək işlənməsi sanki partiturluğun “partiya”larının məntiqi-semantik cəhətdən əlaqələnməsi və bütövləşməsinə səbəb olur.

Nazim, uşaqlar bu cür inşa yazmağa nə cür münasibət bəslədilər, deyə bilərsənmi?

– Normal.

– Heç etiraz edən olmadı?

– Belə də (s. 152-153).

Beləliklə, bədii mətnə partiturluğun ifadəsini nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, ümumiyyətlə mətnin bütövlüyünü təşkil edən kateqoriyalar, eləcə də partiturluq psixoloji və pragmatik yanaşma olmadan müəyyən oluna bilməz. Mətnin məntiqi-semantik bütövlüyü məhz kommunikatorun əqli ilə nitqinin üst-üstə düşməsi kimi dərk edildiyi üçün psixolinqvistik və etnomədəni cəhətlər nəzərə alınmalıdır. Mətnin bütövlüyünün formalaşması üçün yalnız leksik və qrammatik əlaqələr deyil, eyni zamanda məntiqi əlaqələrin də rolu danılmazdır və bu

mətnin bir bütöv kimi formalaşmasında partiturluq kateqoriyasının əhəmiyyətini daha da artırır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Бабенко Л. Г. Филологический анализ текста. Основы теории, принципы и аспекты анализа: Учебник для вузов. – М.: Академический Проект, Екатеринбург: Деловая книга, 2004. – 464с.
2. Abdulla K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, 2016, 359 s.
3. Зимевская Н.А. Сщпряженность текстовых категории как принцип их функционирования // Сб.науч.тр. МГПИИЯ им. Мориса Тореза, вып.228, М., 1984, с. 127-136.
4. Адмони, В.Г. Структура грамматического значения и его статус в системе языка // Структура предложения и словосочетания в индоевропейских языках / Отв. ред. В.Г. Адмони. – Л.: «Наука», 1979. – С. 6-36.
5. Адмони В.Г. Партитурное строение речевой цепи и система грамматических значений в предложении // «Филологические науки », 1961, №3, с.3-15.
6. Юцевич Ю.Е. Словарь музыкальных терминов / Ю.Е. Юцевич. – Киев: Музична Україна, 1988. – 263 с.
7. Гальперин, И.Р. Грамматические категории текста: (Опыт обобщения) / И.Р. Гальперин // Известия Академии наук СССР. 181 Серия литературы и языка. — М.: Наука, 1977. — Т. 36. № 6. — С. 522—532.
8. Балаян А.Р. Основные коммуникативные характеристики диалога. Автореф. Дис. ... канд. филол. наук. М., 1971, 19 с.
9. Белнап Н., Стил Т. Логика вопросов и ответов. М.: Прогресс, 1981, 288 с.
10. Беркаш Г.В. Логико-грамматическая природа вопроса и ее реализация в вопросно-ответных структурах английской диалогической речи. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. М., 1969, 21 с.
11. Ремизова С.А.Вопросительность в диалоге: Специфика речевых реализаций; на материале английского, немецкого и русского языков. дисс. канд. филол. наук. Краснодар, 2001, 239 с.

12. Бахарева Е.Н. Диалог как сфера реализации умозаключений. Автореф. дис... канд. филол. наук.. С., 1993, 208 с.
13. Хомский Н. Язык и мышление. М.: Изд-во. МГУ, 1972.126 с.
14. Manuscript of article published as: Khoo, C., & Na, J.C. (2006). 40, 157-228. // Christopher S. G. Khoo and Jin-Cheon Na. Semantic Relations in Information Science.
15. <http://kayzen.az/blog/psixologiya/8008/%C3%BCnsiyy%C9%99t-informasiya-m%C3%BCbadil%C9%99si-kimi.html>

Mənbə:

Abdulla K. Tarixsiz gündəlik. Bakı, XXI-YNE, 2005, 192 s.

Вафа Ибишова

**Роль психологических и этнокультурных факторов в
определении категории партитурности текста**

Резюме

В статье текст рассматривается как один из ключевых элементов текстового синтаксиса, современной и актуальной области лингвистики и основных категорий классификации, которая является одной из категорий, обеспечивающих ее целостность. Компоненты текста, его составляющие, являются частью отдельных «партий» в целом, как и в музыке. Проведен лингвистический анализ, основанный на психолингвистических и этнолингвистических особенностях диалоговых фрагментов, представленных в повесте «Дневник без даты» К. Абдуллы. Были продемонстрированы влияние психолингвистических и этнолингвистических факторов, данных в речи разных персонажей. Установлено, что эти факторы играют важную роль в формировании неотъемлемых частей текста в целом.

The role of psychological and ethno-cultural factors in determining the category of the “partiturny” of the text.

Summary

In the article the text is considered as one of the key elements of the text syntax, the modern and relevant area of linguistics and the main categories of classification, which is one of the categories ensuring its integrity. Components of the text, its components, are part of the individual "parties" in general, as in music. A linguistic analysis based on the psycholinguistic and ethno-linguistic features of the dialogue fragments presented in the narrative "Diary without date" by K. Abdullah was conducted. The influence of psycholinguistic and ethnolinguistic factors, data in the speech of different characters, was demonstrated. It is established that these factors play an important role in the formation of integral parts of the text as a whole.